

In een volgende bijdrage aan deze rubriek hoop ik nader in te gaan op de totstandkoming van deze aanwijzingen en op de ervaringen die daarmee tot nu toe zijn opgedaan.

Jurisprudentie

Onder de zorg van:

Prof. mr. P.W.C. Akkermans
Prof. dr. J.H. Christiaanse
Prof. mr. H. Cohen Jehoram
Prof. mr. W. Duk
Prof. mr. H.U. Jessurun d'Oliveira
Prof. dr. E.P. de Jong
Prof. mr. J.H. Nieuwenhuis
Prof. mr. C.F. Rüter
Prof. dr. D. Schaffmeister
Prof. mr. P. van Schilfgaarde
Prof. mr. H.G. Schermers
Prof. mr. A.H.J. Swart

Een neurotische behoefte aan schadevergoeding

Prof. mr. J.H. Nieuwenhuis

HR 8 februari 1985, *RvdW* 1985, 42 (mrs. Royer, Van den Blink, Hermans, Bloembergen, Boekman, A-G Mok)

Aansprakelijkheid indien, mede door een neurotische behoefte aan schadevergoeding bij het slachtoffer, de gevolgen van een onrechtmatige daad ernstiger zijn en langer duren dan in de normale lijn der verwachtingen ligt

Tijdens het carnaval op Aruba is Henderson, student en lid van een steelband, van een praalwagen gevallen. In de verwarring krijgt hij ten gevolge van een misverstand, maar in elk geval onrechtmatig, enkele klappen met een wapenstok uitgedeeld door Gibbs, onderinspecteur van politie. Na het voorval klaagt Henderson over 'hoofdpijnen, geheugenstoornissen en algehele achteruitgang van zijn intellectuele capaciteiten'. Hij vordert N.A. f 50.000,- van Gibbs en het land Nederlandse Antillen. Het Hof van Justitie heeft de

eis afgewezen omdat het op grond van medische rapporten tot de conclusie is gekomen dat er bij Henderson geen neurologische afwijkingen geconstateerd zijn en dat sprake is van rente neurose, aggraving en querulerende gedragingen. De Advocaat-Generaal kan zich wel verenigen met het vonnis van het Hof van Justitie; de Hoge Raad niet:

'3.3 Bij een onrechtmatige daad die bestaat uit het toebrengen van letsel zullen de gevolgen van een door de persoonlijke predispositie van het slachtoffer bepaalde reactie op die daad in het algemeen als een gevolg van de onrechtmatige daad aan de dader moeten worden toegerekend, ook al houdt die reactie mede verband met de neurotische behoefte van het slachtoffer een vergoeding te verkrijgen en ook al zijn die gevolgen daardoor ernstiger en langer van duur dan in de normale lijn der verwachtingen ligt. Dit zou slechts anders zijn onder bijzondere omstandigheden, bijvoorbeeld indien het slachtoffer zou hebben nagelaten van zijn kant alles in het werk te stellen wat redelijkerwijs — mede in aanmerking genomen zijn persoonlijkheidsstructuur — van hem kan worden verlangd om tot het herstelproces bij te dragen. Dat zodanige bijzondere omstandigheden zich te dezen zouden hebben voorgedaan, heeft het Hof evenwel niet vastgesteld.

Dit alles laat overigens onverlet dat de persoonlijke predispositie van het slachtoffer en de daaruit in het algemeen voortvloeiende risico's voor het ontstaan van klachten als de onderhavige wel een factor kunnen vormen waarmee rekening valt te houden bij de begroting van de schade.

3.4 Uit het vorenstaande volgt, dat het Hof zijn oordeel dat het uitblijven van de genezing van Henderson niet meer als gevolg van het handelen van Gibbs aan deze kan worden toegerekend, heeft gegrond op een onjuiste rechtsopvatting en dat het eerste middel, voor zover het daarover klaagt, gegrond is, zodat de uitspraak niet in stand kan blijven. De middelen behoeven voor het overige geen bespreking meer.'

Noot

1 The tortfeasor takes the victim as he finds him. De Engelse taal verdringt het Latijn als vaste leverancier van puntige wijsheden op juridisch gebied. Iemand maakt een verkeersfout waardoor een ander lelijk komt te vallen. Is het slachtoffer een robuuste bejaarde met AOW en zonder betaalde nevenactiviteiten, of is het een jonge veelbelovende Philips-directeur zonder eigen vermogen, maar met een eierschedel? In het eerste geval heeft de dader of zijn aansprakelijkheidsverzekeraar geluk; in het tweede geval domme pech. De dader moet de benadeelde nemen zoals hij is, inclusief diens persoonlijke omstandigheden die er toe leiden dat de schade onverwacht hoog uitvalt. Deze predisposities kunnen van lichamelijke aard zijn (een bloederziekte), maar ook liggen zij

vaak in het psychische vlak (het slachtoffer verzinkt na het ongeval in een ongewoon langdurige neurotische depressie). Wat het laatste betreft: uit de internationale rechtsliteratuur valt inmiddels een aardig tuitje neurosen samen te stellen. Zo zijn daar de ongevalsneurose (het slachtoffer durft door een excessieve angst voor een nieuw ongeval de straat niet meer op en kan derhalve niet op zijn werk verschijnen), de procesneurose (de trage gang van het proces grijpt het slachtoffer zo aan dat hij arbeidsongeschikt raakt) en de renteneurose ('een na ziekte of ongeval zich ontwikkelende psychische fixatie aan de toestand van (vermeende) invaliditeit, waarvoor een rente (financiële ondersteuning) wordt uitgekeerd; de neurose eindigt soms als de renteuitkering wordt gestopt').¹

Vooraf deze laatstgenoemde neurotische aandoening plaatst het recht voor een netelige keuze. Aan de ene kant lijkt het ongerechtvaardigd hier anders te beslissen dan ten aanzien van de lichamelijke predisposities. Een echte renteneurose leidt tot een echte, niet gesimuleerde, arbeidsongeschiktheid. Zo min als het slachtoffer met een uitzonderlijk broos gebeente daarvan een verwijt valt te maken, kan de renteneuroot het helpen dat hij behept is met een onbewuste, en dus niet verwijtbare, behoefte aan schadevergoeding waardoor zijn arbeidsongeschiktheid wordt bestendig.

Aan de andere kant: schadevergoeding lijkt hier contra-productief. Het slachtoffer blijft ziek om schadevergoeding te blijven ontvangen; betaling van schadevergoeding blokkeert genezing. Hieruit heeft het Duitse Bundesgerichtshof in 1956 een schijnbaar voor de hand liggende conclusie getrokken: geen schadevergoeding.

'Dem Sinn des Schadenersatzanspruches widerspräche es, wenn gerade durch die Tatsache, dass ein anderer Schadenersatz zu leisten hat, die Wiedereinführung in den sozialen Lebens- und Pflichtenkreis erschwert oder gar unmöglich gemacht würde' (BGHZ 20, 137).

De rechter als harde heelmeester die door afwijzing van de vordering een geforceerde ontweningskuur oplegt. Door sommigen wordt tegen deze uitspraak als bezwaar aangevoerd dat zo een oneigenlijk, para-medisch, gebruik wordt gemaakt van het recht. Deze kritiek is niet terecht. Het uiteindelijke doel van het schadevergoedingsrecht is, dat de benadeelde zoveel mogelijk wordt gebracht in de situatie die er zou zijn indien de onrechtmatige daad niet had plaatsgevonden. Weliswaar moet in de regel worden volstaan met een surrogaat (betaling van een geldsom), maar dat neemt niet weg dat dit middel uiteraard nimmer het doel mag frustreren.

Zou het slachtoffer, indien de onrechtmatige daad achterwege zou zijn gebleven, in staat zijn geweest door eigen arbeid een inkomen te verwerven, dan mag het herstel van die toestand niet worden verijdeld door honorering van zijn financiële verlangens.

Hoe verhoudt zich nu het arrest van de Hoge Raad tot de beslissing van het Bundesgerichtshof?

Het uitgangspunt verschilt hemelsbreed, het praktische resultaat aanmerkelijk minder. Door het Bundesgerichtshof wordt de vergoeding van schade die het gevolg is van een renteneurose categorisch van de hand gewezen. De Hoge Raad is van oordeel dat principieel geen onderscheid moet worden gemaakt tussen de verschillende psychische predisposities van het slachtoffer en dat in beginsel ook voor vergoeding in aanmerking komt de schade die mede verband houdt met een neurotische behoefte aan vergoeding.

In het Duitse recht is voor afwijzing van de vordering niet vereist dat komt vast te staan dat het slachtoffer door stopzetting van de uitkering zijn neurose ook inderdaad zal overwinnen. Op dit punt biedt de Nederlandse uitspraak meer mogelijkheden om onderscheid te maken. De dader is in beginsel aansprakelijk, ook voor de schade voortvloeiend uit een arbeidsongeschiktheid die 'mede verband houdt met een neurotische behoefte een vergoeding te krijgen'. Dit wordt echter anders 'indien het slachtoffer zou hebben nagelaten van zijn kant alles in het werk te stellen wat redelijkerwijs — mede in aanmerking genomen zijn persoonlijkheidsstructuur — van hem kan worden verlangd om tot het herstelproces bij te dragen'.

Wat betekent dit? Stel, dat het slachtoffer na een vergeefse gang langs huisarts, internist en neuroloog, die niets kunnen vinden, blijft klagen over hoofdpijn, lusteloosheid en achteruitgang van zijn verstandelijke vermogens, en dat hij wordt verwezen naar een psychiater om te onderzoeken of wellicht een neurotische behoefte aan schadevergoeding de verklaring vormt. Wanneer het slachtoffer dit weigert, zeggende dat hij niet gek is maar hoofdpijn heeft, verspeelt hij zijn aanspraak. Als hij daarentegen wel bereid is zich te onderwerpen aan een psychiatrisch onderzoek, hangt het van de inzichten van de geconsulteerde specialist af, of en in hoeverre de dader aansprakelijk is. Zijn zij van mening dat onmiddellijke stopzetting van iedere uitkering het beste middel is om de patiënt van zijn neurose te genezen, dan zal dit moeten leiden tot afwijzing van de vorder-

¹ Pinkhof-Hilfman, *Geneeskundig Woordenboek*.

ring. Zijn zij echter van oordeel dat een andere therapie, die weliswaar meer tijd vergt, grotere kans van slagen heeft, dan blijft de dader aansprakelijk zolang dit succes uitblijft.

2 Het arrest heeft nog een verrassend slot:

'Dit alles laat overigens onverlet dat de persoonlijke predispositie van het slachtoffer en de daaruit in het algemeen voortvloeiende risico's voor het ontstaan van klachten als de onderhavige wel een factor kunnen vormen waarmee rekening valt te houden bij de begroting van de schade.'

Deze woorden zijn op het eerste gezicht wat raadselachtig. Het is niet waarschijnlijk dat hierin slechts een — overbodige — herinnering aan de bevoegdheid tot matiging (waardering naar gelang de omstandigheden, zie art. 1407) is gelegen. Het begroten van de schade is wat anders dan het matigen van de aansprakelijkheid (vgl. respectievelijk de artikelen 6.1.9.3 en 6.1.9.12a). Wat is dan wel hun betekenis? De passage vertoont een onmiskenbare verwantschap met een overweging uit HR 21 maart 1975, *NJ* 1975, 372; aangereden hartpatiënt:

'dat de ziekelijke hartafwijking van Van Baar en het daaruit voortvloeiende verhoogde risico van diens vroegtijdig overlijden eventueel wel een factor kan vormen waarmee rekening moet worden gehouden bij de berekening van de volgens art. 1406 BW te betalen schadevergoeding'.

Deze overweging is duidelijk. De schade in de zin van art. 1406 is 'de waarschijnlijke bijdrage aan levensonderhoud die door de nabestaanden van hun verzorger nog zou zijn genoten, indien deze niet ware gedood' (HR 19 november 1943, *NJ* 1944, 21).

De omstandigheid dat het slachtoffer leed aan een ziekelijke hartafwijking heeft tot gevolg dat de waarschijnlijke bijdrage aan levensonderhoud die de nabestaanden mochten verwachten van aanmerkelijk kortere duur is dan zonder een dergelijke ziekte. De begroting van hun schade leidt dienovereenkomstig tot een lager bedrag.

In het arrest Henderson/Gibbs gaat het echter om toepassing van art. 1407 waar een geheel ander schadebegrip geldt. Toch geloof ik dat de Hoge Raad zich heeft laten inspireren door een verwante gedachtengang. Als de verwonding leidt tot langdurige of blijvende arbeidsongeschiktheid moet ter begroting van de schade worden geschat hoe het inkomen van het slachtoffer zich zou hebben ontwikkeld als het letsel zou zijn uitgebleven. De prognose omtrent het toekomstige inkomen dat bij uitblijven van de onrechtmatige daad door het slachtoffer mocht worden verwacht, zal uiter-

aard lager uitvallen indien hij gepredisponeerd was tot het cultiveren van klachten die leiden tot arbeidsongeschiktheid. Zo begrijp ik deze overweging van de Hoge Raad. Helemaal zeker dat dit de juiste lezing is, ben ik overigens niet.

3 Het oog der dogmatiek wil ook wat. Past de uitspraak in het systeem van het recht? Zijn de algemene begrippen van het aansprakelijkheidsrecht (onrechtmatigheid, schuld, causaal verband) juist gehanteerd? Het arrest bouwt voort op HR 9 juni 1972, *NJ* 1972, 360; neurotische depressie) waaraan de volgende overweging valt te ontleenen:

'dat toch, indien voor iemand als gevolg van een aan de schuld van een ander te wijten aanrijding een — lichamelijk of psychisch — letsel ontstaat, die ander voor de daardoor veroorzaakte schade in de regel over de gehele met de genezing van dat letsel gemoeide tijd als een door zijn daad veroorzaakte schade aansprakelijk is;

dat daaraan de omstandigheid dat de genezing van het letsel langer duurt dan in de normale lijn van de verwachtingen ligt, op zich zelf niet afdoet en dit slechts anders is, indien de genezing van het letsel is of wordt belemmerd door bepaalde omstandigheden van zodanige aard, dat het uitblijven van de genezing niet meer als gevolg van de aanrijding aan de dader kan worden toegerekend'.

Beide arresten localiseren de motivering in het vereiste van causaal verband, en wel in zijn moderne gedaante: de toerekening naar redelijkheid (Zie daarover thans J. van Schellen, *Toerekening naar redelijkheid*, Zwolle 1985). Kan de schade, mede gezien de aard van de aansprakelijkheid en van de schade als een gevolg van de daad aan de dader worden toegerekend? (vgl. art. 6.1.9.4 NBW). En, zoals ook uit deze uitspraken blijkt, staat en valt het antwoord niet met de vraag of de schade al dan niet voorzienbaar is. Ook schadelijke gevolgen die buiten de normale lijn der verwachtingen liggen, kunnen voor toerekening in aanmerking komen. Toch is er verschil tussen beide arresten.

In de eerste plaats valt het volgende op. De uitspraak van 1972 beperkt de ruime toerekening tot het letsel veroorzaakt door een *aanrijding*. In het arrest Henderson/Gibbs wordt zij uitgebreid tot letsel toegebracht door een *onrechtmatige daad*. De toerekening wordt beheerst door de aard van de aansprakelijkheid en de aard van de schade. Wat het eerste gezichtspunt (de aard van de aansprakelijkheid) betreft is een verschil gelegen in het karakter van de overtreden normen. Eénmaal heeft de Hoge Raad juist in de overtreding van verkeersnormen een redengeving ge-

zocht voor een verregaande toerekening (HR 2 november 1979, *NJ* 1980, 77; Versluis). Thans blijkt dat de Hoge Raad bereid is dit standpunt te verruimen tot alle onrechtmatige daden die bestaan in het toebrengen van letsel.

De arresten hebben echter gemeen dat het in beide gevallen gaat om *schuld*aansprakelijkheid. Wat indien het letsel het gevolg zou zijn geweest van een gebeurtenis die leidt tot risico-aansprakelijkheid. Stel, Henderson wordt tijdens het ongeval niet getroffen door een al te lichtvaardig gehanteerde wapenstok, maar door delen van een instortende stelling die valt aan te merken als een gebouw in de zin van art. 1405. De eigenaar van het gebouw is dan aansprakelijk ook zonder dat hem verwijt treft. Stel, voorts dat het lichamelijke letsel gering is, maar dat de arbeidsongeschiktheid van het slachtoffer wordt gecontinueerd door diens neurotische behoefte aan schadevergoeding. Thans wijzen de gezichtspunten 'de aard van de aansprakelijkheid' (risico) en 'de aard van de schade' (letsel) in uiteenlopende richting. De Hoge Raad eist ten aanzien van de risico-aansprakelijkheid van art. 1405 een nauwer verband dan bij de toepassing van art. 1401 en beperkt de toerekening tot de 'typische gevolgen' van de desbetreffende instorting (HR 13 juni 1975, *NJ* 1975, 509; Amercentrale). Lichamelijk letsel is zeker een typisch gevolg van de instorting van een gebouw maar kan dat ook worden volgehouden ten aanzien van de neurotische behoefte aan schadevergoeding die daardoor opvlamt? Aan de andere kant is er de aard van de schade. De vergoeding van letsel schade heeft in ons recht nu eenmaal een hoge prioriteit, hoger dan bijvoorbeeld de vergoeding van bedrijfsschade. (Zie voor een arrest waarin uitdrukkelijk de mogelijkheid werd opengelaten dat de niet-voorzienbaarheid van de schade wel een juiste maatstaf is ter uitsluiting van de aansprakelijkheid voor bedrijfsschade; HR 25 maart 1983, *NJ* 1984, 629; Steengaassteller).

Het tweede gezichtspunt (de aard van de schade) weegt voor mij het zwaarst. Ik zie onvoldoende reden om ter zake van de mate waarin letsel schade van het slachtoffer moet worden toegerekend aan degeen die daarvoor aansprakelijk is, onderscheid te maken tussen art. 1401 (schuld) en art. 1405 (risico). In dezelfde zin Van Schellen, *Toerekening naar redelijkheid*, nrs. 169 en 170.

Kan de schade als een gevolg van de daad aan de dader worden toegerekend? Ook op dit punt bestaan er overeenkomsten en verschillen tussen de beide arresten (de neurotische depressie uit 1972 en de vergoedingsneurose uit 1985). In 1972 besliste de Hoge Raad dat de omstandigheid dat de genezing van het letsel langer duurt dan in de

normale lijn der verwachtingen ligt niet aan toerekening in de weg staat en overwoog vervolgens 'dat dit slechts anders is, indien de genezing van het letsel is of wordt belemmerd door bepaalde omstandigheden van zodanige aard dat het uitblijven van de genezing niet meer als gevolg van de aanrijding aan de dader kan worden toegerekend'. In het arrest van 1985 loopt het begin langs een evenwijdige lijn: toerekening ook als de gevolgen ernstiger en langer van duur zijn dan in de normale lijn der verwachtingen ligt. Maar het gevolg is anders: 'Dit zou slechts anders zijn onder bijzondere omstandigheden, bijvoorbeeld indien het slachtoffer zou hebben nagelaten van zijn kant alles in het werk te stellen wat redelijkerwijs — mede in aanmerking genomen zijn persoonlijkheidsstructuur — van hem kan worden verlangd om tot het herstelproces bij te dragen'. Het tweede arrest is aanmerkelijk informatiever. In de eerste uitspraak wordt niet méér gezegd dan dat de lange duur van het letsel als een gevolg van de onrechtmatige daad moet worden toegerekend tenzij het uitblijven van de genezing door 'bepaalde omstandigheden' niet meer als een gevolg van de daad aan de dader kan worden toegerekend. Hout is eikehout tenzij het geen eikehout is. Waar, maar niet zeer informatief. In het vergoedingsneurose-arrest wordt voor het eerst aangegeven aan welke omstandigheden zo al kan worden gedacht: het niet voldoen aan de schadebeperkingsplicht bij voorbeeld. Deze verwijzing opent interessante perspectieven: het niet voldoen aan de verplichting tot beperking van de schade en eigen schuld zijn zeer nauw verwant. De tweede figuur ziet op het *ontstaan* van de schade en de eerste heeft betrekking op de *omvang* van de schade. Niettemin zijn het loten van één stam die in het NBW wordt gevormd door art. 6.1.9.6:

'Wanneer de schade mede een gevolg is van een omstandigheid die aan de benadeelde kan worden toegerekend, wordt de vergoedingsplicht verminderd door de schade over de benadeelde en de vergoedingsplichtige te verdelen in evenredigheid met de mate waarin de aan ieder toe te rekenen omstandigheden tot de schade hebben bijgedragen' (.....)

De artikelen 6.1.9.4 (causaal verband) en 6.1.9.6 (eigen schuld) vormen een redelijk betrouwbare weergave van het geldende recht op het gebied van de toerekening van de schade aan de dader. Dat het gebruikelijk is de bepalingen zo te betitelen: respectievelijk 'causaal verband' en 'eigen schuld' vormt een aanwijzing, dat zeer hardnekkige beelden de ontwikkeling van de dogmatiek op dit punt dreigen te belemmeren.

In de eerste plaats het beeld van toerekening

naar redelijkheid als de vaststelling of 'de keten van oorzaak en gevolg' al dan niet is 'doorbroken'. In het arrest van 1972 (neurotische depressie) wordt gewag gemaakt van bepaalde omstandigheden van zodanige aard dat het uitblijven van de genezing niet meer als een *gevolg* van de aanrijding kan worden beschouwd. Het vergoedings-neurosearrest zet deze lijn voort: zijn er wellicht bijzondere omstandigheden die er voor zorgen dat de schade niet meer kan worden aangemerkt als het *gevolg* van de onrechtmatige daad? Ja: bij voorbeeld wanneer het slachtoffer niet heeft voldaan aan zijn verplichting tot schadebeperking.

Toch is er reden om verzet aan te tekenen tegen de beschouwingswijze, dat door het niet inachtnemen van de schadebeperkingsplicht het causale verband komt te vervallen. Het is lang niet altijd redelijk om in dat geval de benadeelde zijn aanspraak op de extra-schade in volle omvang te ontnemen. Bloembergen (*Schadevergoeding bij onrechtmatige daad*, Deventer 1965, p. 398) geeft een voorbeeld:

'Maar het kan even goed zijn, dat de benadeelde alleen maar zorgeloos is geweest of dat hij niet aan de mogelijkheid van schadebeperking gedacht heeft: de gewonde meent ten onrechte dat zijn wond zonder doktersbehandeling over zou gaan (...). Naar mijn mening is het niet redelijk om in zulke gevallen de volledige extra-schade voor rekening van de benadeelde te laten. Men moet niet vergeten, dat hij tenslotte door een onrechtmatige daad van de wederpartij in een positie is geplaatst, die hem tot handelen verplichtte.'

Deze genuanceerde aanpak lijkt mij echter moeilijk te rijmen met het oordeel dat door het niet in acht nemen van de schadebeperkingsplicht de schade die daaruit voortvloeit niet meer als gevolg van de daad aan de dader kan worden toegerekend. Hier kan men met art. 6.1.9.6 beter uit de voeten dan met art. 6.1.9.4

Dit voert vanzelf naar het tweede punt. Alom wordt erkend dat 'eigen schuld' een te krappe term is die in art. 6.1.9.6 terecht wordt vermeden. 'Eigen rekening' is een betere omschrijving. Ook zonder dat er sprake is van schuld zijn er immers allerlei omstandigheden die rechtvaardigen dat een deel van de schade voor rekening van de benadeelde blijft. Wat betreft de extra-kwetsbaarheid van het slachtoffer heeft Van Wassenae een interessante, zij het tegendraadse, visie ontwikkeld. Hij wil een deel van de schade voor rekening van het slachtoffer laten (*Tijdschrift voor gezondheidsrecht* 1983, p. 20). In zijn algemeenheid gaat mij dit standpunt te ver, maar er zijn situaties waarin ik Van Wassenae zou willen volgen. Bij voorbeeld in een geval zoals vermeld door Van

Schellen (*Toerekening naar redelijkheid*, p. 80). Na een lichte botsing waaraan hij geen schuld heeft belandt het slachtoffer in een ziekenhuis. Hij overlijdt aldaar aan de gevolgen van een delirium tremens. Daargelaten of men de benadeelde een verwijt kan maken van zijn alcoholisme en de daaruit voortvloeiende zwakke constitutie, of dat zijn alcoholverslaving moet worden toegeschreven aan de moeilijke omstandigheden waaronder hij is opgegroeid, is het naar de huidige verkeersopvatting dunkt mij redelijk een deel van de schade voor rekening van de nabestaanden te laten.

Van het verwijt dat dit een moralistisch standpunt is, ben ik niet zeer onder de indruk. Het recht is moraal en het burgerlijk recht is burgerlijke moraal.

Boekaankondigingen

Effectieve rechtsbescherming en constitutionele rechtsorde, Nederlandse Vereniging voor Procesrecht. W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle 1984. 182 p., f 50,50.

Naar aanleiding van een in 1983 te Würzburg (BRD) gehouden congres over effectieve rechtsbescherming en constitutionele rechtsorde is deze bundel tot stand gekomen. Hiertoe heeft de Ned. Ver. voor Procesrecht de Nederlandse bijdragen aan dit congres gecoördineerd.

De bundel bevat 10 bijdragen van verschillende auteurs. Aangezien het onmogelijk is om op deze plaats alle bijdragen afzonderlijk te bespreken, volsta ik met het noemen van de schrijver(s) en de titel van zijn (hun) bijdrage.

- Mr. W.G. Wedekind, Mr. P.A.M. Meijknecht; *De invloed van de Grondwet op het burgerlijk procesrecht*;
- Mr. S. Boekman, *Voluntaire jurisdictie in Nederland*;
- Prof.Mr. E.H. Hondius m.m.v. Mr. G.P. van Ham, *De deskundige in de civiele procedure*;
- Prof.Mr. J.L.M. Elders, *Minnelijke schikking als middel ter voorkoming van rechtsgedingen en ter oplossing van rechtsgeschillen*;
- Mr. H.W. Wiersma, *Recht op meewerking bij bewijsvoering*;
- Mr. H. Stein, *De herziening van het Nederlandse executierecht*;